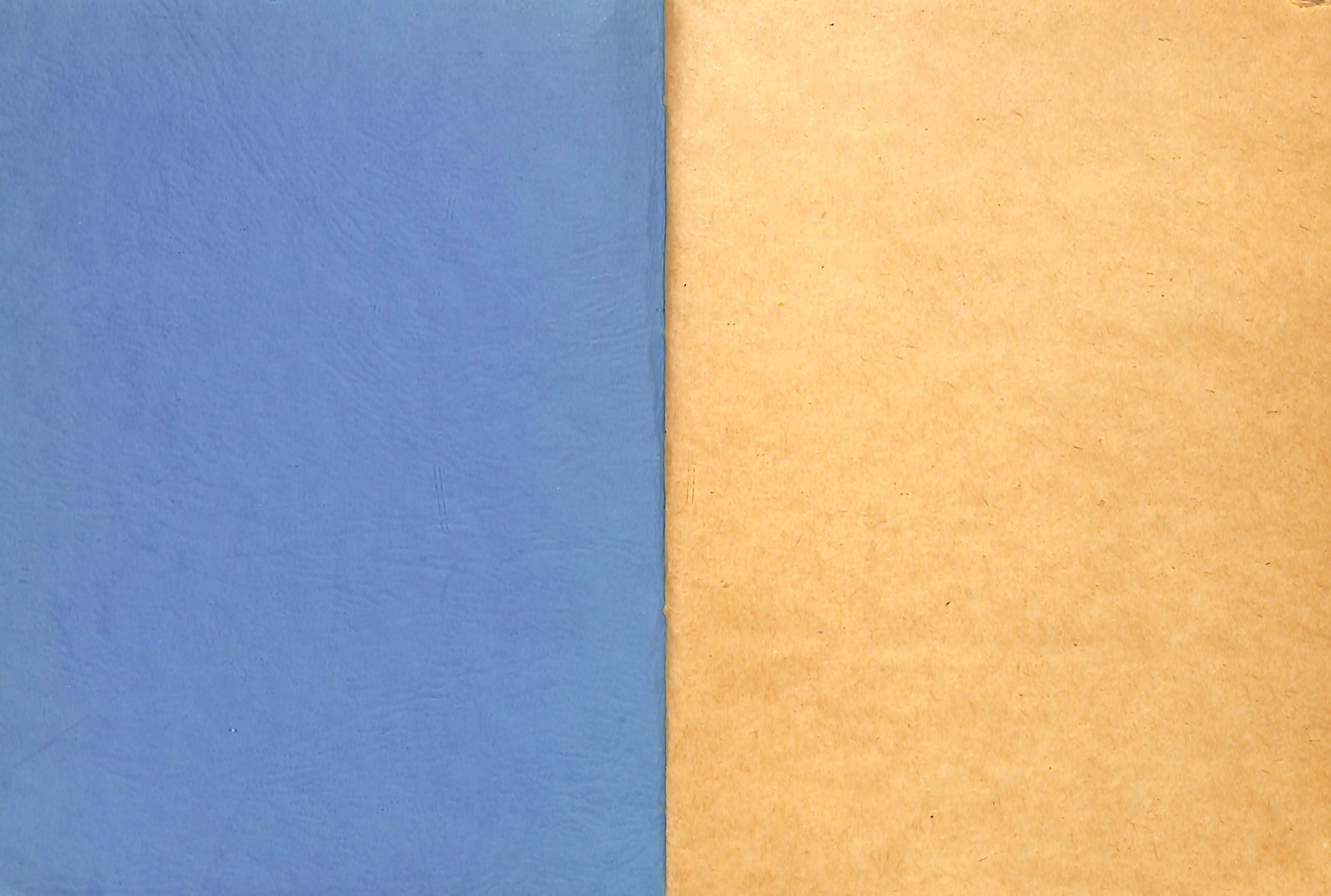

22400

391.99 092

η-29f

406

200
407

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

A. Bediyan
ՀԱՅԿԱՅԻՆ

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ

ԳՐԵՑ

ԲԱԲԱ-ԳԱՍՊԱՐ

ՌՌԻՍՉՈՒՅ

1899

891.99.092
Պ - 29բ

սպարակ «Լուսիճս»

391.99-092

7-29բ

Ժողովրդի բնասեղծը

ԳԱՄԱՌ-ԳԱԹԻՊԱ

ԳՐԵՑ

ԲԱԲԱ-ԳԱՍՊԱՐ

ՌՈՒՍՉՈՒՔ

1899

2003

Տպարան «Եւսեմս»

34940-ԱԾ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Այս փոփոխական յօդածը գրած է 1892 թիվին, Գաւառ-
Քաքիպայի մահից մի փոքր ժամանակ յետոյ: Զանազան
պատճառներ մեզ բոլոր չէին սպառել իր ժամանակին:
Այժմ յարմարութիւն գտնելով՝ մենք նրան շոյս եւնի
ընծայում:

Հարկաւոր եւնի համարում աւելացնել, որ սկզբնական
ձեւը վերջերս եւրոպական մի քանի մասնաւոր փոփոխականների եւ
աւելացրին մի երկու պարզող
փաստեր:

1899 ՄԱՅԻՍ 1

ԲԱԲԱ-ԳԱՍՊԱՐ

ՌՈՒՍՉՈՒՔ

18177-39

Կարդալ, գրել շաւ քան է...
Բայց որ հասաւ ֆենուրին՝
Աշակերտին հարցոցեք-
Վոքել գիտե՞ս նա արիւն:

ԳԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱ

Որքան աւելի եւն քանաստեղծին նրան մարդիկը,
այնքան աւելի մեծ է նրա հոգսերը:

ԷՄԻՆ ՀԷՆՆԵԿԵՆ

I

Ով կը կարգայ եւ կողեւորի բանաստեղծի գրածը-
ներով նրա համար, որ այն սեղ գտնուի է իր երկա՛ր
ժամանակ փայլայած ու գուրգուրած գաղափարները՝
նա սերտ հոգեկից է գրողին. նրա հոգին անպատճառ
արձագանգ կըտայ, կըհամակրէ բանաստեղծին, եթէ նոյն
խալ այդ համակրութիւնը լինի հակառակ իր առօրեայ
կենսական շահերին:

Նոյնը կարելի է ասել եւ նկարչի, երգողի, քանդա-
կագործի ու նազողի վերաբերմամբ:

Այդպիսի ընթերցողի, լսողի կամ դիտողի եւ հեղինակի մէջ կայ զգացմունքների ու ձգտումների նմանութիւն կամ հոգեկցութիւն:

Հոգեկցութիւնը լինում է զօրեղ եւ թույլ: Երբ ընթերցողի զգացմունքներն ունին որոշ պարզութիւն եւ սեփական գոյութեան գիտակցութիւն՝ հոգեկցութիւնը զօրեղ է: Այդպէս է այսօր գերմանական բանւորների դրութիւնը իրենց առաջնորդների ու քարոզիչների վերաբերութեամբ: Մի Բէքէլի, մի Լիբկնէխտի եւ մի սեփականագուրկ բանւորի համոզմունքների ու ձրգտումների մէջ կայ մի ահագին նմանութիւն, մի նոյնութիւն: Այդպէս է այսօրւան մեր յեղափոխական բոլոր գործիչների եւ Բաֆֆու ու Գամաու-Վաթիպայի վերաբերութեամբ: Նրանց զգացմունքները ներգաշնակ են, իրար արձագանգ են տալիս. նրանց ձգտումները նոյնն են գլխաւոր կէտերում:

Իսկ երբ բանաստեղծը, կարծես, նոր է ծնեցնում, նոր է որոշ կարգի ու պարզութեան հասցնում ընթերցողի մոտ, խարխալող զգացմունքները, նոր է զրգում մտածելու գրանց մասին՝ հոգեկցութիւնը լինում է սկզբներում շատ թույլ եւ միայն վերջը, որոշ ժամանակ անցնելուց եւ երկար աշխատութիւն թափւելուց յետոյ՝ նա դառնում է զօրեղ, հասնում հարկաւոր կատարելութեան:

Բանաստեղծի գերն առաջին դէպքում այնքան էլ մեծ չէ. նա լինում է լոկ արտայայտիչ որոշ, պարզ ու արդէն զարգացած զգացմունքների ու ձգտումների: Իսկ երկրորդ դէպքում նրա դերը շատ մեծ ու արդիւնաւոր է. նա դառնում է սխալ մի շարք նոր զգացմունքների, մտքերի ու ձգտումների, որոնք աննշմարելի էին մինչ այդ. կարճ՝ նա դառնում է հայր մի նոր ուղղութեան կամ դպրոցի:

Եթէ գեղարեստագէտն այն հաղաղիւտ հանձարներին է, որոնց համար ընդունւած է ստել՝ «նա ժամանակից առաջ է ծնւել» — ի հարկէ նա չի կարող հասարակութեան մէջ իրեն արձագանգ տուղներ, հոգեկից եղբայրներ ունենալ: Նա կը մնայ մենակ, մինչեւ կը հասնի ժամանակը, մինչեւ հասարակական կեանքի դանդաղ զարգացումը թույլ կըտայ մարդկանց ըմբռնելու նրա քարոզածները, զգալու եւ վառւելու նրա զգացմունքներով: Յիշեցէ՛ք Շէքսպիրին. ո՛րքան ժամանակ զրին նրան խելագարի տեղ, չուղեցին ձանաչել նրա մէջ նոյն իսկ որ եւ է բանաստեղծական տաղանդ... : Յիշեցէ՛ք Թովմաս Մօրուսին, կամպանելային, Բօքերտ Օվենին, Սէն-Սիմօնին, Ֆուրէիին... :

* * *

Իսկ ո՞րտեղից են ծնւում իրենք — բանաստեղծները,

մեծ քարոզիչները, գրողները... հանճարները: Ինչո՞ւ նրանք ամէն օր չկան, ամէն տեղ չեն վխտում, եւ կամ ինչո՞ւ ներկայի հանճարների նման մտածող, նրանց նման ձգտումներ ունեցող չէին ծնւում մի քանի դար առաջ:

Մենք կանգ կառնենք որ եւ է ուղղութեան կամ «դպրոցի» հայր հանդիսացող տաղանդի կամ հանճարի առաջանալու պայմանների վրայ, հաստատ համոզւած լինելով, որ երկրորդական հետեւողների ծնւելն արդէն իսկ պարզւած կը լինի:

Ամէն մի երեւոյթ ունի իր պատճառը: Առաջանում է մի մեծ բանաստեղծ, մի որոշ ուղղութեան հեղինակ՝ նա եւ նրա ուղղութիւնը եւս ունին իրենց բաւարար պատճառները: Ինչո՞ւ, օրինակ, Րաֆֆին ու Գամառ-Քաթիլան, մեր գրականութեան այդ երկու հսկաները չերգեցին ոչ մի ուրիշ բան, բացի «հայի արցունքը», «վանեցու հեկեկանքը», զէնքի ու արեան անհրաժեշտութիւնը...: Ինչո՞ւ այսօր Եւրոպական բուրժուական գրականութիւնը մօտենում է սնանկութեան, ուժասպառ է լինում, եւ գրական ասպարէզի վրայ երեւացող տաղանդաւոր բոլոր գրութիւնների նիւթը գլխաւորապէս կեղեքւած բանւորն ու կեղեքող գրամատչերն են: Ինչո՞ւ Եւրոպայում ամբոխը հերոսացնում է այսօր միայն սօցիալիստ գրողներին, իսկ մեղանում՝ զէնք, քաջու-

թիւն, ազատամբութիւն ու ազատութիւն քարոզողներին

Սրանք երեւոյթներ են, որ իրենց պատճառներն ունին. եւ այդ բոլորի պատճառները մենք կարող ենք ամփոփել մի ընդհանուր բառի մէջ՝ ժաւաճանակի պահանջ:

Այսօր Եւրոպայի համար ժաւաճանակի պահանջը կամ օրւայ հարցը սօցիալիզմն է, մասնաւոր սեփականութեան ոչնչացումը, համայնական սեփականութեան իրականացումը: Այդ է հերթական հարցը, այդ ուղղութեամբ էլ գործում են բոլոր նորածին թարմ տաղանդներն ու հանճարները եւ միմիայն ա՛յդ ճանապարհով մարդիկ կարող են այսօր հասնել հերոսութեան, քաջել իրենց ետեւից ամբոխին: Մեղանում այսօրւայ հարցն է հեծկըլտանքից խեղդեող տաճկահայի ազատութիւնը. եւ միայն ու միայն ա՛յդ ասպարէզի վրայ այսօր մեղանում կարելի է հերոսանալ, պաշտել ժողովրդից, գրաւել նրա հոգին:

Ընդհանրապէս հասարակութիւնների կեանքի մէջ կան չրջաններ, երբ ամբողջութիւնը բռնկւած է լինում մի որոշ հոսանքով, վարակւած մի ընդհանուր ձգտումով: Այսպէս՝ հայերիս համար Լուսաւորչի ժամանակ տիրում էր կրօնական մի զօրեղ ձգտում, որի ազդեցութեան տակ միլիօնաւոր ամբոխը ջուրն էր մտնում, ծունկ էր չոքում իր Լուսաւորչի առաջ, հաւատալով, որ «փրկելու

է հոգով»: Կրօնական այս ծայրայեղ զգացմունքի առաջը ոչինչ չի կարող առնել, ոչինչ—նոյն իսկ Ներոնի («մարդկային կերոնները»), Հռոմի կրկէսն իր քաղցած առիւծներով ու վագրերով, նոյն իսկ Նաբուգոդոնոսորի լափող խարոյկը: Այսպէս՝ մեր Ե դարի գիրն ու զպրութիւնը, ուսման ծարաւը եւս ժամանակի հոսանքներ, կեանքի պահանջներ էին: Նոյն տեսակ պահանջներ էին եւ բողոքականութեան երեւոյթը, Ֆրանսիական Մեծ-Յեղափոխութիւնը, 60-ական թւականների ուսական ճորտերի ազատումը... բոլորն էլ ժաւառակի պահանջներ էին, որ անպատճա՛ռ պէտք է կատարւէին եւ իրենց ծնեցնող հայր-հերոսներն ունենային:

* * *

Բայց ո՞րտեղից է առաջանում այդ ժաւառակի պահանջը՝ ի՞նչն է նրա՛ պատճառը:

Այս հարցը բւարար կերպով քննելու համար՝ պէտք են հատորներ... պէտք է վերածել ամբողջ «պատմութեան փիլիսոփայութիւն» կոչւած գիտութիւնը: Իսկ մեր նպատակն այդ չէ. զրա համար էլ մենք կաշխատինք կարճ կտրել. միայն այնքան, որ մեր ապագայ վերլուծութիւնը հարկաւոր եղածին չափ պարզւի:

Նորագոյն հասարակական գիտութիւնները մեզ ցոյց են տալիս, որ հասարակական կեանքի բոլոր փոփոխու-

թիւներին հիմքը խոր կերպով թաղւած է տնտեսական երեւոյթների մէջ: Ամէն հասարակութեան իրաւագիտական, բարոյական, կրօնական եւ այլ հիմնարկութիւնների կազմը, գոնէ խոշոր գծերով, չափւում եւ ձեււում է նոյն հասարակութեան տնտեսական կազմի համեմատ: Փոփոխւում է տնտեսական կազմը, անպայման կերպով փոփոխւում են եւ միւս հիմնարկութիւնները, ե՛ւ սովորութիւններն ու բարոյականութիւնը եւ այլն: Դրա հակառակ՝ չեն կարող փոխել միւս հիմնարկութիւնները քիչ ու շատ չօգտիւնի չափերով՝ մինչեւ չփոխւին տնտեսական հիմքերը:

Տնտեսական կազմ կամ հիմքեր ասելով՝ պէտք է հասկանալ հողատիրութիւնը, սեփականութեան բոլոր ձեւերը եւ այլն:

Իսկ այս վերջինների ձեւը կախւած է արդիւնագործութեան գործիքների ձեւից, նրանց զարգացումից: Եթէ գործիքները հնարաւոր են դարձնում մասնաւոր սեփականութիւն կամ մանր հողատիրութիւն, իշխում է սեփականութեան ա՛յդ ձեւը: Իսկ եթէ արդիւնագործութեան գործիքների կամ միջոցների բնաւորութիւնն այնպէս է, որ պահանջում է խմբական կամ համայնական տիրապետութիւն, հասարակութեան մէջ իշխում է համայնական սեփականութեան ձեւը, համայնական հողատիրութիւնը եւ այլն:

Այսպիսով՝ հասարակական կեանքի բոլոր երևույթներին վերջնական արմատները պէտք է որոնել արդիւնազործութեան միջոցների կամ գործիքների մէջ։ Ի հարկէ «գործիք» ասելով, չպէտք է ըմբռնել միայն կայուն կամ դանակը, այլ արդիւնազործելուն նպատաւով բոլոր հնարաւոր միջոցները։

Փոփոխւում, չարժւում են արդիւնազործութեան միջոցները, նրանց համապատասխան ձեւով փոփոխւում ու չարժւում են նաեւ գաղափարները, գրականութիւնը, կրօնը, իրաւագիտութիւնը եւ այլն։ Առաջ վաղուց միշտ անտեսական է։

Երբ արդիւնազործութեան միջոցների, ուրիշն եւ անտեսական ձեւերի՝ մէջ առաջանում է արդէն մի նշմարելի խոշոր փոփոխութիւն, մարդկային հանճարն իսկոյն ըմբռնում է այդ փոփոխութիւնը եւ իր սեփական ուժով կազմում, շինում է իր գլխում հասարակական կեանքի բոլոր հիմնարկութիւնների այն ձեւերը, որոնք պէ՛տք է համապատասխանեն անտեսական փոփոխւած ա՛յդ հիմքերին։ Սրանից էլ չատերը կարծում են, որ գաղափարն է առաջ վաղուց եւ կեանքը նրա յետեւից գնացողը։ Բայց մի փոքրի՛կ փիլիսոփայական հարցում բաւական է ջրելու այդ կարծիքը։ Ո՞րտեղից ծնւեց «գաղափարը», ի՞նչ իրական հիմքեր ունի նա

կեանքի մէջ։ Չէ՞ որ ոչնչից մի ինչ ծնւել չի կարող եւ ոչի՛նչ չի կարող էապէս ոչնչւնալ։

Ի հարկէ նոյն հարցը մենք կարող ենք դնել նաեւ արդիւնազործութեան գործիքների վերաբերութեամբ։ Ո՞րտեղից ծնան նրանք, ի՞նչ հիմքեր ունին կեանքի մէջ։ Պատասխանը պարզ է. ապրելու եւ շա՛ւ ապրելու կարիքից, գոյութեան անողորմ կուրից...։ Միայն այս հարցերն արդէն մեզ հանում են մարդկային ընկերութեան կամ հասարակութեան կեանքից եւ չօչափում ընդհանուր կենդանաբանութիւնը։ Մարդկային հասարակական հարցերը կարելի է քննել մինչեւ այն կէտը, որտեղ կայ մեծ կամ փոքր մի հասարակութիւն. իսկ ուր չկայ հասարակութիւն, այնտեղ արդէն չկայ եւ հասարակական հարց։

Այս է պատմութեան իրապաշտական կամ մատերիալիստ փիլիսոփայութիւնը, որ կոչւում է Մարքսիզմ։ Նրա մասին երկարօրէն խօսելը մեզ չառ հետու կը տանի. մենք ընդունում ենք յայդ տեսութիւնն իբր հիմնովին ապացուցւած եւ անցնում մեր վերլուծութեան։

II

Հասարակական հարցերում հանճարեղ մարդը նա է, որ չուտով եւ ճիշտ կը նշմարէ արդիւնազործութեան

միջոցները մէջ կատարւած փոփոխութիւնները. կրճատ-
կանայ, կրմբունէ տնտեսական այն նոր պահանջները, որ
ապագայ հասարակական կազմի համար հիմքեր են դառ-
նալու: Հանձարը կրմբունէ պարզօրէն այդ փոփոխու-
թիւնները եւ կրկազմէ ու կըքարոզէ հասարակական
կեանքի այն հնարաւոր ձեւերը, որ կարող պէտք է
լինին համապատասխանել այդ եղած տնտեսական փո-
փոխութիւններին:

Նոր ուղղութեան կամ նոր գպրոցի հաշիւ գառնում
են այն գրողները, որ արձագանգ են տալիս հասարա-
կութեան ապագայ կազմին հիմք ծառայելու կոչւած
սկզբունքներին:

Ժառանակի պահանջ ասելով, մենք հասկանում ենք
տնտեսական հիմքերի փոփոխութիւնից առաջացած այդ
նոր կազմի, նոր ուղղութեան կարիքը, որը նոյնքան
անհրաժեշտ ու անխուսափելի է, որքան եւ բնական
միւս բոլոր օրէնքները:

Ձի կարելի անպատիժ կերպով կանգնել զօրեղ հե-
ղեղի առաջ կամ ձեռքը կոխել կրակի մէջ: Շիշտ այդ-
պէս էլ չի՝ կարելի կենսական ճակատագրաբար անհր-
աժեշտ փոփոխութիւնների առաջը կանգնել, նրանց
ընթացքը փոխելու աշխատել:

Ով կըգիտագրէ ժամանակի այդ պահանջներին, ով
կաշխատի այդ ձգտումների առաջ պատուար կանգնել՝

նա անշուշտ կը ճշմի պատմական յաղթական շարժման
տակ: Ձեզ օրինակ քաղաքական բռնապետութիւնների
քայքայումը Եւրոպայում, պապական եւ այլ եկեղեցիների
բարոյական անկումը, որ գանգա՛ղ կերպով կատարւում
է եւ այսօր... ձեզ օրինակ Չինաստանի դարեւոր ան-
շարժութեան կործանումը, թուրք բռնակալութեան
քանդակումը գործողութիւնը: Այս անմիջ հիմնարկու-
թիւնները վաղո՛ւց արդէն դադարել են ժամանակի
պահանջ լինելուց. նրանցից շատերն արդէն մեռել են,
իսկ միւսներն էլ յուժեւոր, մեռնելու վրայ են:

Ինչ որ ասացինք հիմնարկութիւնների մասին, նոյնը
կարող ենք ասել եւ անհատների մասին:

Այո՛, այն բոլոր գործողները եւ հիմնարկութիւն-
ները, որոնք սխալ կրմբունեն ժառանգի պահանջը,
նրա ոգին, որոնք կաշխատին գո՛նէ փո՛քր ինչ չեղել
իրերի պատմական շարժումն իր ուղիղ ճանապարհից՝
կրման արհամարհւած, անուշադիր լքած: Դրանք
կարող են մինչեւ անգամ աղմուկ բարձրացնել, փառքի
պսակների ու լուսապատ դափնիների վրայ ննջել, բայց
այդ ամէնը կարծօրեայ կըլինի... Երանք անպատճառ
կընկնին, կը մերկացւին:

Գրականութիւնն, իբր հասարակական գործունէու-
թեան առաջնակարգ ասպարէզ, ենթարկւում է այն
անխախտ օրէնքներին, որոնք կառավարում են հասա-

րակական միւս ձեւերը: Այստեղ ժամանակի հասցրած հարւածն աւելի զգալի է: Ո՛րքան ներքուստ տանջոււմ է անկեղծ գրողը, երբ զգում է, որ իր մտքերն այլեւս համակրութիւն չեն վայելում, որովհետեւ յեւ եւ մնացել:

* * *

Ժամանակի պահանջ—ահա այդտե՛ղ պէտք է որոնել Գամառ-Քաթիկայի վայելած ժողովրդականութեան պատճառը, դրանով պէտք է բացատրել նրա մեծութիւնն, ի հարկէ հաշի առնելով եւ նրա տաղանդը: Նրա նման մտքեր ու զգացմունքներ ունեցողներ չառ կան հայերի մէջ. նրա հոգեկից եղբայրների թիւը չառ է:

Ինչպէս քիչ առաջ էլ ասացինք, տաղանդի կամ հանձարի մեծութիւնը կայանում է նրանում, որ կարողանում է ճիշտ ու ամբողջ ծաւալով ըմբռնել ժամանակի բուսազոյն, առաջատար ու ապագային հիմք ծառայելու համար կոչւած ձգտումները եւ նրանց շիւղաւորութեամբ կայացուցիչ հանդիսանալ, նրանց գլուխ անցնել գործով կամ քարոզել գեղեցիկ ու գրաւիչ ձեւերով:

Այդքան է միայն անհասի դերը. նա նոր բան ընտելծել անկարող է. նա պէտք է համաշարի ժամանակի պահանջների հետ եւ իր փոքր ուժով կամ մի քիչ արագացնի կամ դանդաղացնի իրերի բնական ընթացքը:

Թէ Գ. Քաթիկան եւ թէ նրա ժամանակակիցը—

Բաֆֆին, կարողացան լիակատար եւ տաղանդաւոր արտայայտիչ լինել մեր ներկայ կեանքի այն բոլոր ձգտումներին, որոնց անպայման կերպով պատկանելու է հայերուս մօտաւոր ապագան:

Ո՛ր հայը չի ոգեւորւել ու ոգեւորւում նրանց գրւածքներով. . . . Այստեղ, բացի տաղանդից, պէտք է որոնել եւ ժամանակի պահանջը:

Երկա՛ր, չա՛տ երկար ժամանակ է, որ հայը հեծում է օտար բռնակալութիւնների լծի տակ: Մեղանում ընդունւած է ասել, որ հայը 500 տարի է կորցրել է իր անկախութիւնը: Կոպի՛տ սխալ: Չգիտեմ ինչու՞ մարդիկ հաշւում են մեր երկրի օտարների ձեռքն ստրկանալը Ռուբինեան Կիլիկեան թագաւորութեան անկման օրից: Մեր կարծիքով հայը այն օրից գերի դարձաւ, երբ Բագրատունեաց հարստութիւնն ընկաւ եւ հայութեան իսկական որրան Մեծ-Հայաստանն սկսեց ոտնակոխ լինել Արաբներից, Թաթարներից, Պարսիկներից, Յոյներից, Սելջուկներից, Օսմանեան թուրքերից եւ վերջապէս՝ Ռուսներից: Այս երկա՛ր ու ճիգ դարերի ընթացքում հայ երկիրը միշտ եղել է արեան ծով, յաւիտեանական ու անվերջ սպանդանոց: Դատարկւեց երկիրն իր սեփական բնակիչներից, քայքայւեց հայի տնտեսական կեանքը, իսկ նրա բարոյականը եղաւ մշտական նիւթը ու նարարութեան, լլկանքի, ծաղրի ու ծանակի:

Բայց մարդկային պատմութիւնը միշտ եղել է նիւթապաշտ: Ո՛չ կրօնը, ո՛չ բարոյականութիւնը, ո՛չ նոյն իսկ ազատութիւնը կախարդական խօսքը՝ չեն կարող շարժել մի ժողովուրդ, մինչեւ որ ուրիշ պատճառներ չգրգեն նրան: Ժողովրդների միակ շարժող ոյժը տրամադանն է, գոյութեան համար անհրաժեշտ միջոցները, որոնք մի տեղ երեւում են իրենց բնական պարզութեամբ, միւս տեղ՝ կրօնի քողով ծածկւած, երրորդ տեղում՝ բարոյականութեան գիմակը հագած, չորրորդ վայրում՝ ազատութիւն, ազգասիրութիւն եւ այլ բարձր բառերի վերածւած: Ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ շարժումների վերջնական արմատը տնտեսականն է, կեանքի, գոյութեան նիւթական միջոցներն են:

Երկա՛ր դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը տարաւ ամէն տեսակ հալածանքներ ու բռնութիւններ, բայց երբէք նրա կեանքի նիւթական պայմանները չմտան այնպիսի զօրեղ հակասութեան մէջ տիրող բռնակալ կարգերի հետ, որքան այս դարի կէսերից սկսած: Դրա համար էլ հայ ժողովուրդը երբէք չզգաց տիրող կարգերը յեղափոխելու անհրաժեշտութիւնն այն ուժով, որքան այս դարի կէսերից մինչեւ մեր օրերը: Դեռ աւելին ասենք, այդ հակասութիւնը երբէք այնքան խիտ չէ եղել, այնքան անմիտ ու զուելի ձեւերով չէ երեւացել, որքան վերջին Ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ:

Տաճկահայաստանի ամէնախոշոր մասում դեռ մինչեւ օրս էլ փողի շրջանառութիւնը շատ քիչ տեղ ունի. նիւթը փոխւում է նիւթի հետ, որովհետեւ արդիւնագործութիւնը դեռ այնքան զարգացած չէ: Ամէն արդիւնագործ ի՛ր սեփական պէտքերի համար է արդիւնագործում եւ միայն իր աւելորդն է ծախում կամ փոխում ուրիշ բերքերի հետ: Այժմ էլ այդ գործիւնը տիրում է քաղաքներից դուրս, գիւղերում ու խուլ անկիւններում. իսկ 40—50 ական թւերին ամբողջ երկիրն էր այդ վիճակին:

Կամաց-կամաց եւրոպական ապրանքներն սկսեցին թափանցել աւելի եւ աւելի խորքերը: Քի՛չ-քի՛չ փողի կարիքն սկսեց զգացւիլ ու օր աւուր ծանրանալ:

77-ի պատերազմից յետոյ եւրոպական ապրանքներն աւելի եւս տարածւեցան. յարաբերութիւնները կենդանացան, վաճառականութիւնն ապրանքային կերպարանք ստացաւ եւ համարեա՛ր բոլորովին դուրս եկաւ նիւթերն իրար հետ փոխանակելու միջնադարեան ձեւից: Փողը զարձաւ մի տեսակ անհրաժեշտութիւն ուտելիք, զգեստ, կահ-կարասի եւ այլ կենսական անհրաժեշտութիւններ ձեռք բերելու համար: Այս մի կողմից:

Միւս կողմից տաճիկ կառավարութեան յարաբերութիւնները եւրոպական խոշոր պետութիւնների հետ, նրա պատերազմական եւ քաղաքական ծանրացան

ու մեծ չափով հնչիւն դրամի կարիքն զգալ տւին։ Պէտք էր ձար գտնել։ Կառավարութիւնն սկսեց շատացնել հարկերի տեսակները եւ մեծացնել նրանց չափը։ Այդ բաւական չէր։ Առաջ եղած չնչին հարկերը վերցուծ էին գլխաւորապէս արդիւնքներով կամ նիւթերով, իսկ այժմ հնչիւն դրամի կարիքն ստիպեց վերածել բոլոր հարկերը զուտ գրամի. հարկերի քնական ձեւը փոխեցաւ եւ ստացաւ փողային ձեւ։

Այս նոյն պատճառները ծնեցրին փողի կարիքը եւ քրդերի մէջ։ Քրդի կարիքները շատացան, երբ վերջ տրուեցաւ նրանց գերեզէկերի խոշոր տիրապետութեանը. . . նրանք էլ սկսեցին մանրիկ, բայց բազմաթիւ անհատական ու փոքրիկ խմբական թաւանների գիմել. . . :

Այս ակնարկւած գործողութիւնն սկսեց 30—50 ական թւերին, գերեզէկերի իշխանութեան կործանման հետ եւ աստիճանաբար զարգանալով՝ 77 ից յետոյ մինչեւ 90 ական թւերը՝ տեց իր պտուղները։

Երկրի արդիւնագործութիւնը ոչնչով առաջ չգնաց, միայն գրամի կարիքը խստացաւ, հարկերը ծանրացան, թաւանն ու աւազակութիւնն աճեց. . . եւ այս ամէնը շնորհիւ եւրոպական ապրանքների մրցման, շնորհիւ տաճիկ պետութեան եւրոպական քաղաքականութեան ալիքների հետ զարնւելուն։ Սա եւրոպական եւ ասիական արդիւնագործութիւնների մրցումն էր։

Սրանք են տնտեսական հիմքերը։ Աւելացրէք դրանց վրայ կոռն ու բեկարը, օլամն ու անկարեան, զօրքերի, զարթիէնների թաւանը. . . եւ սրանց անհրաժեշտ արդիւնք բռնաբարութիւնը, լլկանքը. . . : Աչքի առաջ ունեցէք այս ամէնը եւ այն ժամանակ պարզ կը լինի, որ հայկական կեանքը ճակատագրաբար պէտք է դիմէր դէպի յեղափոխութիւն։

Եւ ահա ճաճկահայաստանի ազատութեան խնդիրը դարձաւ հայ կեանքի ժառանգի պահանջը։

Հայ շարժումն սկսեց շատ փոքրից, ինչպէս ամէն երեւոյթ. կամաց կամաց աճեց եւ միայն 80—90 թւերին ստացաւ իր այսօրւան սուր կերպարանքը։ Քանի դեռ նա նոր էր, քանի դեռ տիրող բռնակալ կարգերը եւ օր աւուր աճող տնտեսական նոր պահանջները չէին պայթել իրենց ամէնքի աչքը կուրացնող եւ ականջը խրացնող զօրութեամբ՝—նրա, այդ նոր պահանջի վրայ չա՛տ քչերը կարող էին ուշք դարձնել, աւելի եւս քչերը կարողանում էին իրենց մտաւոր աչքերով տեսնել կամ զգացմունքով ըմբռնել։ Այստեղ արդէն օգնութեան է հասնում քնածին ճաղակները։

Մեր բանաստեղծներից առաջինը եւ միակը եղաւ Գ. Քաթիպան, որ իր անդուգական բանաստեղծութիւններով սկսեց երգել, թարգման հանդիսանալ հայկական այդ նոր պահանջին։

Դուրս թռաւ Պարսկաստանի մութ անկիւններից նրա հսկայ ժամանակակիցը—Րաֆֆին։ Եւ մէկն իր երգերով, միւսն իր վէպերով՝ ներդաշնակ հնչում էին նոյն երգը, նոյն զգացմունքները. խփում էին հայի նոյն ջգերին։

Նրանք երկուսն էլ ըմբռնեցին ներկայի նոր ծնող պահանջները. սկսեցին զուգահեռաբար գնալ այդ նոր պահանջների հետ, դաշնակցել, գլուխ անցնել նրանց եւ իրենց զօրեղ գրչով քարոզել նորը, թարմը, քանդել հինն ու փթածը, նորին արգելք հանդիսացող նեխած իրականութիւնը։ Շուտով նրանք բաց արին հասարակութեան զարգացած փոքրամասնութեան աչքը եւ զգացրին օր աւուր աւելի ծանրացող պայմանների անտանելիութիւնը։

Տաճկաստանում տիրող կարգերն աւելի եւ աւելի ծանրանում, կապարի նման ճնշում էին հայ հասարակութեան սիրտը։ Իսկ այդ երկու հսկաներն, իրենց նոր կազմակերպող բանակով՝ աւելի եւ աւելի ոյժ էին ստանում, աւելի եւ աւելի զօրեղ հնչիւններով անհանգստացնում էին հայի ականջն ու խիղճը։ Դրու-թիւնն սկսում էր անտանելի դառնալ, իսկ քարոզներն աւելի կծու, աւելի թունաւոր ու ոգեւորիչ...

Նրանց երկուքի ստեղծած նոր հոսանքը յանգեցաւ յեղափոխութեան։

Մեր ծրագրից դուրս է կանգ առնել Տաճկաստանում եղած զօրժիչների վրայ։

* * *

Թողնենք մի կողմ օտար գրականութիւններից ստրկաբար փոխ առնւած մտքերը եւ լաւ նայենք մեր յեղափոխութեան իսկական ներկայի վրայ։ Շա՞տ ենք արդեօք առաջ գնացել Րաֆֆու Սահրատից (Ջալալ-էդդին), Կարօից, Ասլանից, Փահրատից (Կայծեր) եւ այլն. մի՞թէ մեր այսօրւան բոլոր յեղափոխական շարժումները մի տեսակ հաւատարիմ իրականացում չեն անմահ Րաֆֆու վէպերի... Մի՞թէ մենք աւելի ենք առաջ գնացել մեր Գ. Քաթիպայի հետեւեալ մտքերից.

Ազաւ շալ կուգես, գիտեմ փաշայֆդ,
Բայց դու մի՛ յուսալ հաւանել այդ օրին.
Ո՛ւր է, դու գիտե՞ս, բաղդդ ու փառֆդ
Ու ազաւ կեանֆդ. —ի ծայր քո սուրին...

Լսեցէք, թէ ինչ է ասում նա մի ուրիշ տեղ.

Միևջեւ որ ինֆդ չխշեւ քո գլխու փառը,
Եր՞բ պիտի օգնե քեզի օսարը։

Նրա ոտանաւորներում ամէն տեղ սփռւած են այնպիսի մտքեր, որոնք այսօր անգաղար կրկնւում են մեր բոլոր գոյների յեղափոխական մամուլից։ Քանի՜ քանի

գեղեցիկ ձեւերով կրկնել է մեր բանաստեղծը, որ «պէտք է մի անգամ թափել առատ արիւն եւ ընդ միշտ դադրեցնել հայի սուգն ու լացը»: Քանի՜ քանի անգամ . . . Խեղճ հայ մարդ.

Դու մի անգամ մեռնեցուց վախճար,

Մինչ մահուան օրդ հազար մահ տեսար. . .

Աւելի լաւ չէ՞ր լինի մի անգամ ցնցւէիր, մի անգամ հեղեղէիք քո վեհ հայրենիքդ քո ալ արիւնով եւ փրշրէիք այն կապանքները, որ արդելք են լինում քո ազատ առաջադիմութեան:

Նա նկարագրում է տաճկահայի դրութիւնը եւ այդ նկարագրութիւնը կը մնայ իբր մի դասական (կլասիք) կտոր: Լսեցէք, «Ղարիբ մշեցին» է խօսողը.

Հայ ազգը մեր տեղը նեղ օր կը փաշէ,
Օսմանցիին ու ֆիրդը կեանքերս կը փաշէ.

Օր կը լրջայ՝ գերեզմար կանէ մեր տղոց,

Օր կը լրջայ՝ արեւն ձգէ կրակ ու բոց. . .

Մի քիչ վարը՝ շարունակում է.

Շատ տառապանք փաշեցիկն քու շունի գեղեցիկ,

Շատ ալ մահ քու շունը կերաւ մեր ձեռքին,

Առանց ասոր աշխարհը մեր չէ՞ր բազմաւարդ

Հիմի փուշ կը բռնէ, ուր առաջ էր վարդ. . .

Նկարագրում է զարիբ մշեցին իրենի ախուր դրութիւնը.

հայութիւնը փշաւում, ցիրուցան է լինում. երկիրը խոպանանում՝ վարդի տեղ՝ փուշ է տալիս. . . նկարագրելը բաւական չէ. նա կոչ է անում աւելի երջանիկ ապրող ուսահային, հրաւիրում է օգնել իրենց եւ նոյն իսկ միջոցներ է ցոյց տալիս.

Թե չօգնեմք՝ մենք ալ շուտ կը լրջանք ցիրուցան.

խղճացեմք հայ ազգիս սեւ մեզ ՀՐԱՅԱՆ.

Նա հանդատացնում է դրամի գերի մեր հարուստներին.

Բայց մենք ձեր սնդակի փողին կարոտ չենք,

Հա՛յ եղբարք, շնորհեցեմք դուք մեզ մեկ-մեկ ԶԷՆԲ:

Մեր ո՞ր յեղափոխական կուսակցութիւնն այս մըտքերից աւելին է քարոզել հայ ժողովրդին. . . առանց հաշուելու օտարներից գողացած անմարս մտքերը. . . սա մի՞թէ ուղղակի հրաւեր չէ զինելու տաճկահայը եւ իսթական մի զինւած ապստամբութիւն առաջացնելու:

Նկատելու արժանի է, որ Գ. Վաթիպան իր բանաստեղծութիւններում երեւում է լոկ իբրեւ հայ ազգասէր, զուտ հայկական անկախութիւն քարոզող, իսկ նրա մեծ ժամանակակիցը—Բաֆֆին, զուրա է զալիս իբր աւելի լայն հայեացքների տէր. յաճախ նրա գրածքներում փայլում է այն միտքը, որ պէտք է ձգտել ոչ թէ զուտ հայկական ազգային անկախութեան, այլ տաճկահայաստանի բոլոր ժողովրդների ներդաշնակ ազատութեան:

Մեր կարծիքով՝ այս տարբերութիւնը առաջանում է նրանից, որ Րաֆֆին աւելի մօտ ծանօթ էր տաճկահայաստանի ներքին պայմաններին, քան Գ. Քաթիպան:

Գ. Քաթիպան արտայայտում է միայն հայի տեսանկյունից անկախութեան ձգտումը, իսկ Րաֆֆին ե՛ւ այդ, ե՛ւ հայ կեանքի մի քանի աւելի լայն ձգտումները, ինչպէս, օրինակ, կրօնական խնդրում, հոգեւորականների ամուսնութեան վերաբերութեամբ, հասարակական գաղափարական կամ գէ՛թ աւելի տանելի կազմ ստեղծելու գործում եւ այլն: Յիշեցէք նրա միայն մի միտքը «Զալալ-է-գէրին»-ում արտայայտւած. «Աւագակը բոլոր է եղած անարգար հասարակական կազմակերպութեան գէ՛մ»...:

Երկուսի մէջ տարբերութիւններ չստ կան, բայց նմանութիւնն աւելի խոշոր ու աչքի զարնող է:

* * *

Մեր ուսահայ գրականութեան «ֆիլիստէրները» — «Մեղուն»՝ իր տխրահուշակ քննադատ Հայկունիով, «Նոր-Ղարն» իր թերթւաների ամբողջ գնդովը՝ պապանձեցան, երբ տեսան, որ ամբողջութեան համակրութիւնը Րաֆֆու կողմն էր: Մի ուրիշ ֆիլիստերական թերթ — «Արձագանք»-ը՝ ի՛նչպէս աղւէսի խորամանկութիւնով ուղեց օգտուել ժամանակի ոգու արտայայտիչ

Գ. Քաթիպայի «Աստառ» պամֆլէտից, տպելով այն հեղինակի մահից անմիջապէս յետոյ:

«Արձագանք»-ը չէր մտածում, որ իր այդ լկտի վարմունքով ոչ միայն ձգտում է սուեր գցել մի յարգւած կենդանի գործչի — Գրիգոր Արծրունու (*) վրայ, այլ եւ մի այնպիսի մօտիկ հանգուցեալի — Րաֆֆու վրայ, որի դազաղը փշրւում էր համակրական պսակների ծանրութեան տակ, որ ուղարկել էր երախտագէտ հայ ժողովուրդը իր ձգտումների լիակատար արտայայտողին: Ողորմելի՛ ուղեղ, որ ամէնահասարակ հաշիւների մէջ անգամ այդքան կոպիտ սխալ է անում:

Բայց այս բոլորը վկայում են, որ Գամառ-Քաթիպան ու Րաֆֆին ժամանակի հոսանքի առաջնորդները, նրա լիակատար արտայայտիչներն էին: Այդ խոստովանում են մեր մէջ եղած բոլոր ուղղութիւնների (Ած. ուղղութիւն համարէ) թերթերը, մի քանիսն իրենց պարզ խոստովանութիւններով, միւսներն իրենց վարմունքով, «կամայ եւ ակամայ, գիտութեամբ եւ անգիտութեամբ»:

(*) Դժ. Արծրունին այն ժամանակի դեռ կենդանի էր:

III

Ասացէք ամէն մի հայ ընթերցողի « Սիւլիւկ », Միւրայէլ Վայելչեան, Աղթամերկեան եւ նոյն իսկ Ռափայէլ Պատկանեան անունները. նա դեռ բաւական կըմտածէ, որ անգրագաւանայ այդ անունների վրայ, որ յիշէ, թէ ո՞վ է դա, ի՞նչ մարդ: Բայց ասացէք « Գամառ-Փաթիպա » եւ ամէն մի նոյն իսկ կիսագրագէտ հայ իսկոյն կըհաւկանայ, թէ ո՛ւմ մասին է խօսքը: Ամէնքի սրտում իսկոյն արձագանգ կըտան նրա « Մայր-Արաքսի »-ն, նրա « Աղօթարանը », նրա « Հայի գանգատը », նրա « Բաւ է եղբարքը » կամ « Հայերու թուքը » եւ այլն, եւ այլն: Սրանք եւ նրա միւս երգերն այժմ մեզանում տարածւել, ընկել են եւ հարուստի ճոխ ապարանքը, եւ աղքատի մերկ խըրճիթը, անգրագէտների բերանը:

Ինչու՞ ամէն հայ յուզմունքով ու ոգեւորութիւնով է երգում Գ. Փաթիպայի երգերը: Ի՞նչն է նրան կախարդողն ու յուզողն այդ երգերում:

Պարզ է. այդ երգերը երգող եւ ոգեւորողների ու նրանց հեղինակի զգացմունքների մէջ կան շատ նման կէտեր:

Այո՛, շատ-շատ են Գ. Փաթիպայի բանաստեղծութիւններով ոգեւորւողները, նրանց մէջ եղած զգացմունքների նման զգացմունքներ ունեցողները: Եւ այդ

թւի շատութիւնն է պատճառը, որ նա այժմ ընդհանուր է հայի համար. որ նա մեծ է մեր բոլորի աչքում, որ նրա գերը հերոսի գեր է, հերոսի՝ որ քաջում, տանում է իր ետեւից ամբոխին, ոգեւորում նրա բոլոր խաւերը:

Ամէն մի հայ, որքան էլ նա տարբեր խելքի, տարբեր հասկացողութեան ու զգացմունքների տէր լինի, անպատճառ կունենայ մի ընդհանուր կէտ Գ. Փաթիպայի հետ. . . ի հարկէ խօսքս ընդհանրութեան մասին է եւ ոչ զանազան. հրէշաւոր բացառութիւնների վերաբերութեամբ, ինչպէս Աշըղեանները, Մամբրէները եւ նրանց նմաններն են:

Ժառնակակի պահանջներին բաւարարութիւն տուող զգացմունքներն ամփոփւած են նրա « Բանաստեղծութիւններ »-ում եւ ոչ նրա « Ուխտաւորի նամակների », « Սատանայի օջիւղի », « Ես նշանած էի »—ի, « Գիրգոր Կայիաբայի » կամ « Աստուծի » մէջ: Դրա համար էլ հային ծանօթ ու պաշտելի են նրա « Բանաստեղծութիւնները », նրա « Ազատ երգերը ». զրա համար էլ միայն զրանք են հային յուզողն ու ոգեւորողը: Մեր ներկայ արիւնոտ պատմական շրջանում հայի միտքն ու հոգին ա՛յդ հարցերով են բռնւած, նրա զգացմունքներն ա՛յդ խնդիրներով են համակւած. . . զո՛նէ արագ համակւում են ամէն օր, ամէն ժամ. . . :

Լաւ հետեւեցէք մեր հասարակ դասակարգի ընթեր-

ցանութեանը: Գիտէ՞ք ամէնից շատ ինչով են ոգեւորւում Բաֆֆու «Ոսկէ Աքաղաղը» կարգալիս: Ստեփանով, նրա «բազմաթիւ մայրերի ձայնին ու աղաղակին օգնութեան հասնելովը» եւ ապա մնացած բոլոր գեղարւեստական մասերովը:

Դա ժառանգակի պահանջն է, եւ հայր, առանց դրան՝ երբէք չի բարձրացնի ներկայ շրջանում մի բանաստեղծի կամ հեղինակի մինչեւ հերոսութեան. երբէք սրտի խորքից չի ոգեւորւի նրա գրածքներով, եթէ այնտեղ չլինին գո՛նէ ակնարկներ այդ «բազմաթիւ մայրերի ձայնի» մասին. . . կը կարգան, գուցէ եւ կը հաւանեն գրածքին, բայց իսկոյն կաւեղացնեն. «Գամառ-Քաթիպային չի գայ», «Բաֆֆուն չի հասնի»:

Պատմական այս տեսակ շրջանում գրելու փո՛քը ինչ ձիւրք ունեցող, խղճուկ գրչակներն անգամ կարող են գրաւել ընթերցող դասակարգի սէրն ու համակրութիւնը. բաւական է, որ նրանք հոտառութիւնով գուշակեն ժամանակի պահանջները եւ աշխատին փո՛քը ինչ չընորձքով արձագանգ տալ նրանց կամ ընդօրինակել մեծ ու իսկական գրողներին: Ի՞նչ գրական արժէք ունին Վ. Փափազեանի («Լալօ»), «Ճգնաւոր Եղօն», «Սասունցի Օհանը», «Թօփալը», «Ենիչերին» եւ այլն, կամ Լէօ-ի «Սպանւած հայրը» եւ կամ Յ. Ղազարեանի բոլորովին անգրագէտ կերպով գրած «Թասիլը»-ը. . . : Ասացէք,

խնդրեմ, ի՞նչ բանաստեղծական արժէք ունին Լեւոնցի «Ոտանաւորները», նրա վայրենի լեզւով եւ ամէն տեսակ գեղարւեստից զուրկ պօհիւնները. . . բայց արի տես, որ դրանց բոլորի նիւթը կամ տաճկահայի կեանքը, կամ այժմ հայի սրտին շա՛տ մօտ արխնն ու դաշոյնը, հերոսական ու ռազմական ձգտումները, վաշխառուի կողուպուտը, Ենիչերու կամ Ալիի բռնաբարութիւններն են. . . : Եւ հայը ոգեւորւում է դրանցով, կարգում փառաբանում է այդ խղճուկ գրչակների թխովի գործերը:

Մի աւելի խիստ օրինակ: Ո՞վ կը կարգար Ատրպետի «Խեւ կարապետը», նրա հաստափոր «Ալմաստը», «Շուշան»ը, «Գող Եղիկը» եւ այլն, եթէ նիւթերը վերցւած չլինէին տաճկահայի կեանքից. . . : Ոչ ոք, բացարձակ ոչ ոք:

* * *

Մեռաւ Բաֆֆին, մեռան Գ. Քաթիպան. նրանց տեղերը բաց մնացին:

Ինչու՞ չկան նրանց փոխարինողներ: Զէ՞ որ ժառանգակի պահանջները ծնեցնում են իրենց լ բաւականութիւն տուողներ. չէ՞ որ այդ օրէնքը եղել է միշտ մի ճակատագրական անհրաժեշտութիւն մարդկային պատմութեան ընթացքում—կը հարցնեն մեզ:

Այո՛, ամէն մի ժառանգակի պահանջ ծնեցնում է նաեւ

իր լիակատար արտայայտողին, կամ խօսքով, կամ գործով իրականացնողին: Ամէն մի շրջան պատմութեան մէջ ստեղծում է իր հերոսներին. ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնն ունեցաւ իր Վօլտերը, Ռուսսօն, Միրաբօն, իր Դանտօնը, Մարատը, Ռօբէսպիէրը. կրօնական ըէֆօրմասիօնն ունեցաւ իր Լութերը, Կալւինը, Կնօքսը, Յիլինգլինը եւ այլն: Այո՛, այդ օրէնքը կայ. ճշմարիտ է:

Բայց կայ եւ մի ուրիշ դիտւած օրէնք: «Մի ազգի, մի դասակարգի եւ նոյն իսկ մի անհատի կեանքում գրականութիւնով կամ գեղարւեստներով ոգեւորւելը երբէք չի երեւացել եռանդի չափազանց լարման, կամ ծանրակշիռ գործնական խնդիրների, գործնական խնդիրների նախընթաց օրը, որովհետեւ ճաշակի դատարկ բաւականացումը չի կարող միատեղ լինել գործնական ձգտումների հետ», ասում է Էմիլ Զէննըկէնը («Էստօպ-սիխօլօգիա», ռուսերէն թարգմ. երես 110):

Դրա վրայ մենք կաւելալոյնք. — որովհետեւ այդ տեսակ ժամանակներում հասարակութեան բոլոր եռանդը լարւում է դէպի մի ուղի կհս: Ծանր գործնական խնդիրը պահանջում է հասարակական եռանդի ամբողջ գումարը եւ ամէն մի գործող անհատ ոտից մինչեւ գլուխ, բոլո՛ր, բոլո՛ր ջգերով համակւած է լինում մի հարցով — ժամանակի մեծ խնդրով: Եւ ուրիշ կերպ

չէր էլ կարող լինել. ու՞ր է այն հակայական ոյժը, որ մի քանի տեղ բաժնւելով՝ ամէն տեղ էլ աչքի ընկնող չափ ունենայ, ամէն տեղ էլ պէտքական կշիռ բռնէ: Սա է պատճառը, որ մեծ գործնական խնդիրների իրականացման նախընթաց օրերը միշտ լինում են կրքոտ ու միակողմանի: Այդ է պատճառը, որ այսօր մեր գրականութեան մէջ տիրում է կատարեալ ամայութիւն եւ մեռնողներին փոխարինողներ չեն երեւում:

Կորուստը, ընթերցող, շատ էլ մեծ չէ. այդ փաստն ինքն ըստ ինքեան մխիթարական է: Կորցնում ենք գրականութեան, խօսքի հսկաներ, ձեռք ենք բերում նոր ու թարմ հսկաներ մի ուրիշ տեղ, մի այլ ասպարիզում — յեղափոխութեան արիւնլւայ ասպարիզում: Մեռաւ Դերենյը, մեռան Բաֆֆին, Գ. Փաթիպան եւ այլն, ծնւեցին Կուկունեաններ, Մարգար վարժապետներ, Յոնաներ, Արաբօներ, Մուրատներ, Բաբկէններ, Պետօներ Զհանգլիւեաններ, Տաճատեաններ, . .

Այս երկու շարք գործիչներից որոնք են աւելի գնահատելի. մտքի՞ գործողները, որ աւելի առաջընթաց են ժամանակագրական կարգով, մի տեսակ ծնող հայր են, թէ՞ գործնական կեանքի հսկաները, որ ուզում են իրականացնել կամ իրականացնում են ամբողջութեան փափաքը, նրա գուրգուրած տենչանքները. . . համեմատել այդ երկուսը՝ կընշանակէ համեմատել իրար հետ երկու

օտար էութիւններ. կընշանակէ իրար հետ գումարել կամ իրարից հանել 15 տանձ եւ 9 սեղան. դա զէմ է թւարանութեան ու տրամաբանութեան սկզբնական կանոններին: Նրանք երկուսն էլ իրենց ժառանգակի պահանջներէ արդիւնք են եւ ունին իրենց տեղերը, համեմատել նրանց իրար հետ անկարելի է:

IV

Թարգմանեցէք, շարադրեցէք եւ տւէք ժողովրդին կարգալու փափուկ, նուրբ ու ազնիւ գեղասիրական գրւածքներ. տւէք նրան ներքին յոյզերի, երկուութեան եւ սկեպտիցիզմի ճշգրիտ պատկերները. նկարագրեցէք ժամանակակից արիստոկրատի կամ բուրժուայի ներքին մաշող հարցերը. տւէք նոր գեմօկրատի կամ սօցիալիստի տիպը... եւ այդ ամէնը որքա՛ն կուզէք գեղեցիկ ու ճիշդ լինի՝ միեւնոյնն է—այնքան էլ չի գրաւի հայ ընթերցողին:

Բայց տւէք նրան ասպետական գրւածքներ. տւէք նրան Հռոմի եւ Յունաստանի կլասիք հայրենասիրութեան օրինակներից, բողաքական յունական անկախութեան պատմութիւններից. տւէք նրան մի գրւածք, որի մէջ մարդը երեւար իր քաջ, անձնազոհ, ասպետական ու արիւննուշտ կողմերով՝ եւ նա, կարգալուց յետոյ, շըրթունքները կըլիզէ, կոգեւորել:

Այս փաստը չափազանց սուր եւ գեղեցիկ կերպով է նկատել մեր անմահ բանաստեղծը. նրա սուր հայացքից չէր կարող փախչիլ մի այնպիսի ձգտման կէտ մեր ժողովրդի մտաւոր—բարոյական աշխարհում, որ ծառայել է մեր բանաստեղծի բոլոր ոտանաւորներում իբրեւ ծանրութեան կեդրոն. այդ կէտին է նա միշտ խփել, թէ՛ աշկարայ, թէ՛ քողարկւած կերպով՝ ստիպւած հիւսիսի սպիտակ բռնակալի ճնշումներից:

Կարդացէք նրա «Օրօրոցի երգը», ուր այդ կէտը խիստ որոշ ու հրաշալի պատկերներով է արտայայտւած: Այդ երգն արդէն տարածւել է ամբողջ Կովկասում, ընկել ամբոխի բերանը:

Այդ ոտանաւորում՝ դուրս բերւած մօր որդին չի քնում. լաց է լինում: Մայրը կանչում է սոխակին, արեղաձագին, տատրակին ու կաշաղակին, որ իր զաւակի համար երգեն ու քնեցնեն նրան: Բայց ո՛չ սոխակի դայլայլիկը, ո՛չ արեղաձագի մրմունջը, ո՛չ տատրակի վո՛յ—վո՛յը եւ ո՛չ էլ կաշաղակի «չահի գրոյցները» կարողանում են կտրել մանուկի լացը, քնեցնել նրան: Նա չի ուզում տիրացու, արեղայ, սգաւոր կամ վաճառական դառնալ: Նա մոռացել է երկա՛ր ու երկար ժամանակ հային իբր իդէալ ծառայող տիրացու, արեղայ կամ վարդալետ անունները. նա չի ուզում նոյնպէս զուր տեղը լալկան—սգաւոր դառնալ, կամ ոսկու եւ

արծաթի հետ խաղալ, կշեռք բռնել, արշին չափել...
դրանք նրան այլևս չեն գրաւում. դրանք դադարել են
նրա համար այլևս ցանկալի լինելուց: Նոր սերնդին
մի ա՛յլ բան է գրաւում...

Եւ ո՛րքան հիանալի է բանաստեղծի արտայայտու-
թիւնը, ո՛րքան կարճ, ազդու եւ գեղեցիկ: Մայրը
որսատեղից կանչում է «քաջասիրտ բազէին», կեռ կը-
տուցն ու սուր ճանկերն արեան մէջ շաղախւած՝ մտա-
ծելով, որ գո՛ւցէ որդին այդ է ուզում. նրա երգերով,
պատերազմական տաղերով կը քնի: Եւ ի՛նչ.

«Բագին որ եկաւ, որդիս լռեցաւ»

«Ռազմի երգերի ձայնով փնեցաւ»:

Այ՛ո, դեռ որբանի միջից նոր սերնդին աւելի է
գրաւում բազէի աներկիւղ արիութիւնն ու քաջութիւնը,
նրա կեռ, ամուր կտուցն ու ճանկերը, քան սոխակի
մեղեդիներն ու դայլայլիկները. նրան աւելի է դուր
գալիս այն, որ ծիսն ու աղաւնին թլպտում, արեան
մէջ են լողում բազէի յաղթական ոտերի տակ, քան
սոխակի հոգեզմայլ սիրային ձուռնները, քան նրա դու-
րեկան, հազար ձեւերով կրկնուող աննման կլկլոցները,
քան արեղայի վեղարը, նրա ազօթքի մրմունջները, քան
նոյն իսկ նրա խաչն ու Աւետարանը: Նոր սերնդին
գրաւում են սարսափեցուցիչ ճակատամարտները, հրա-

ցանը, դաշոյնը. նրան հրապուրում են անշնչացող դիակ-
ները... արեան գոշորշիկները: Եւ այս ամէնը աղատու-
թեան սրբազան դադափարի համար...:

Սա ճաշակի կոպտութիւն չէ, ո՛չ էլ տգիտութեան
կամ ասիական վայրենութեան արդիւնք. սա արդիւնք
է պատմական երկա՛ր շրջանների ստեղծած իրերի ներ-
կայ դրութեան: Սրա մէջ պէտք է որոնել մեր կեան-
քում տեղի ունեցող շատ տարօրինակութիւնների
արմատը:

Մեր ժողովրդի միջից կամաց-կամաց դուրս են ընկ-
նում լաց, կոծ ու աղաչանք արտայայտող մուռացիակնի
երգերը: Նրանց տեղն արագութեամբ բռնում են Գ.
Քաթիպայի խրախուսիչ, յեղափոխական երգերը, հան-
գուցեալ երիտասարդ Բ. Թադէոսեանի «Երբ արէկոծ»ը,
«Տուր ձեռք, եղբայր»-ը եւ այլն: Ո՞վ չի լսել կամ ո՞վ
չի երգել «Ձայնը հնչեց»-ը. սրանից էլ աւելի անձաշակ
բանաստեղծութիւն. բայց մեզանում սրանից էլ աւելի
սիրւած ու տարածւած երգի քիչ կը պատահիք: Սրանք
պարզ նշան են, որ մեր ժողովուրդն արգէն ըմբռնում է
բանաստեղծի հետեւեալ խօսքերը.

«Ազաւ, անկախ մարդ երբեք

«Լինելու չի մուռացիակն»:

կամ

«Ես շնորհ չուզեմ, արսւց Արարաւ,

«Օտարի փշրակէ շան առջեւ գցած»:

Մա ծերուկ մասիսն է, «Ազատն Մասիս»։ Նա չի ուզում օտարի շնորհը, նրան զգւելի է ուրիշի սեղանի փշրանքը, դա «չան առաջ պէտք է գցել»։ Ազատ Մասիսին մի բան է միայն հարկաւոր. ա՛յն՝ որ իր որդոյը «պէտք է սովորել մի անգամ թափել արիւն յորդառատ»։ Այդ է Գ. Քաթիպայի ոգին, նրա քարոզածը։

* * *

Առաջ բերենք մի երկու փաստ, ասածներս աւելի պարզելու համար։

Երկդասեան դպրոց աւարտած մի խումբ օրիորդների կարգում էի «Դաւիթ-բէկ»ը։ Ընդհանուր ուժերով աշխատում էինք քննել նրա մէջ եղած տիպերն ու գաղափարները։ Գիտէ՞ք ամէնից շատ ինչը գրաւեց իմ լսողներին ամբողջ գրքում։ Այն որ մի գեղջկուհի ընդունում է իր տունը Դաւիթ բէկի ձեռքից փախչող Դաւիթ Ուրացողի որդուն, նրան քնելու տեղ է տալիս մարագում եւ յետոյ, երբ նա քնում է, վերցնում է կիներ մի մեծ բեւեռ, դնում քնածի ճակտին, թոխմախով խփում, ուղեղը ծակում ու սպանում... մի գործողութիւն, որից աւելի գաղանակաւ բան քիչ կարելի է երեւակայել։ Եւ սա չափազանց դուր եկաւ նրանց մատաղ կանացի սրտերին. ուրացողի որդին էր պատ-
ժւում... իր ազգի դաւաճանը...

Այն բանը, որ բոլորովին վիրաւորում է մարդու մարդկային արժանաւորութիւնը, նրանց աչքերում փայլեցնում էր մի տեսակ կատաղի, գազանական փայլ։ Ընթերցող, յիշու՞՞՛մ ես «Դաւիթ բէկի» մէջ կրթւած ականջի համար անտանելի այն կոտորը, երբ մի խափշիկ աղախին մտնում է գիշերով Սիւրիի վրանը, նրա կոկորդը մկրատով կտրելու համար։ Այդ խափշիկ կնոջը, որ չորս թաթանի է դառնում վրանի տակից անձայն ներս մտնելու համար, Բաֆֆին նմանեցնում է մի «ֆաժ շան, որի ստինքները կախ են ընկնում ծննդաբերութիւնից յետոյ»։ Այս վերին աստիճանի անձաշակ եւ մարդկային արժանաւորութիւնն ստորացնող պատկերն ու համեմատութիւնը դուր էր գալիս իմ լսողներին այնքան, որքան եւ Տաթեւի առաջնորդի հրաշալի քարոզները, Բայանդուր իշխանի կոպիտ ու վայրենի քաջութիւնը եւ այլն։ Դա նոր ծնւող ազգային զգացմունքն էր, որ խօսում էր նրանց մէջ։

Մի խումբ բանւորների այն աստիճան դուր եկաւ ու ոգեւորեց Հոռոմի հարազատ զաւակ Հորրացիոսի իր քրոջը, ազգային պատիւը վիրաւորելու համար՝ գաղանաբար սպանելը, որ նստած տեղից վեր-վեր էին թռչում... Հայրենիքի սէրն էր խօսում նրանց մէջ։

Առիթ եմ ունեցել ուրիշ շատ ղեպքերում եւս ստուգել նոյն երեւոյթները։ Ամէն անկեղծ հայի մէջ ճա-

շակի նմանութիւն կայ այդ տեսակ հարցերում:

Յիշեցէք «Ջալալ-էզզին»-ի հերոս Սահրատի եւ նրա մեռնող հօր հասկացողութիւնների, նրանց ուղղութիւնների փոքրերութիւնը: Ո՛րքան իրարից տարբեր, ո՛րքան հակադիր են նրանք: Սահրատը նոր սերնդի մարմնացումն է, նրա ձգտման կէտը, որ նոր է սկսում կերպարանք ստանալ եւ իրականանալ կեանքի մէջ, իսկ նրա հայրը հոգեվարքի հասած հին սերնդի ուղղութեան ներկայացուցիչն է:

Վերջապէս յիշեցէք մեր բանաստեղծի «Մեծ»-ը: Հայրը որդուն երբէք մեծ մարդ փառաբան արժան չի համարում տալ, թէեւ նա, չնորհիւ իր խելքի ու ջանքի, դառնում է հարուստ, գիտնական, հրաշագործ ու արդար, հսկայ ու քաջ, յաղթող զօրավար ու լաւ քաղաքագետ: Որդին տանջւում է. «հէ՞ր չարժանացաւ հօր գովասանքին»... եւ, երկար մտածելուց յետոյ՝ դառնում է.

Նրա եղբայրը գետի եր ընկած,
Թշնաւու ձեռքով տունը աւերած.
Ճիգ արաւ, զոռիւր վսակցի դրեց.
Եղբորն ազատեց ու տունը կանգնեց:

Այդ էր իր պարսկականութիւնը. նա կատարեց, իր գլուխն անգամ վտանգելով: Եւ ահա—

Յանկարծ սար ու ձոր, ծովի դրոշմակ,

Բխրի բխրոց բերանով կոչեց ազգ մարդիսն.

«Մեծ» մարդու անուն ա՛յժմ դու ստացար,

Եղբորդ յիշեցիր ու քեզ մոռացար:

Իսկ եղբօրն յիշել, նրան գերութիւնից ազատել կարելի է միայն արեան ճանապարհով:

Միշտ մի ծայրայեղութիւնը ծնեցնում է մի ուրիշ ծայրայեղութիւն. ոսկեայ միջուկը գոյութիւն չունի ժողովրդի կեանքում: Նոյնը կատարւում է այժմ մեզահանում: Մինչեւ օրս ծայրայեղ վախ արիւն տեսնելուց, որ տեղի է տւել թուրքին իրաւամբ ասելու՝ «էրմէնի դան գէօրտի» (հայը արիւն տեսաւ), իսկ այժմ դրա հակառակ ծայրայեղութեան ձգտումը եւ նոյն իսկ մասամբ գործնական իրականացումը...:

Վերջապէս հայն զգաց, որ հերիք է որքան ինքը ոչխար եղաւ, պատառոտեց չներից ու գայլերից. այժմ նա՛ էլ է ուղում զայլ դառնալ, պատառել կամ գո՛նէ չթողնել, որ իրեն պատառոտեն անմեղ տեղը: Իսկ այս աշխարհում այժմ անկարելի է ազատ մնալ, մինչեւ ուրիշներին չպատառոտես: Այդ էլ իր կողմից պահանջում է քաջութիւն, աներկիւղութիւն, անձնազոհութիւն գինւած զիմադրութիւն...:

Թերթեցէք բանաստեղծի ոտանաւորները. նրանց մեծամասնութիւնը նւիրւած են ազգայնութեան վերա-

ծնութեան, քաջութեան, անձնագոհութեան խնդիրներին: Եւ ո՛րքան բնական ու հասկանալի է. տարածւել են միայն այդ նիւթերին նւիրած ոտանաւորները...:

Թող հազար տարի փխիստեցները բզաւեն, որ Գ. Քաթիպայի մեծութիւնը կազմում են նրա «Գիրգոր Կայիաբան», «Սատանայի օջիւր», «Աստառը» կամ «Ուխտաւորի նամակները»:—Թող պնդեն. նրանք ոչ ոքի չեն կարող համոզել: Այդ գրւածքները մեծ մարդու յաճախ խոշոր սխալներն ու թերութիւններն են: Մեռաւ պօէտը, նրա հետ թաղւեցան եւ նրա այդ գրութիւններն ու սխալները. անմահ մնացին նրա արժանաւորութիւնները, նրա «Ազատ Երգերն» ու «Բանաստեղծութիւնները»:

Y

Այժմ ծագում է մի ուրիշ հարց:

Մի՞թէ կարելի է մի գրողի մեծ համարել, նրան պաշտել, երբ նրա գրւածքները ուրիշ չափով քարացնում են մարդու սիրտը, չոյում նրա գազանական արիւնաժարաւ բնազդները: Մի՞թէ կարելի է սիրել Գ. Քաթիպային կամ Րաֆֆուն, երբ սրանց իւրաքանչիւր տողից արեան հոտ է փչում...:

Մէկը քարոզում է, որ իր որդուն խաղալիկների փոխարէն

Հայրը ձեռքը պիտի տայ

Մի մահաբեր հրաշման:

Ոչ միայն քարոզում է սովորեցնել երախային հրացանի ու զնդակի հետ խաղալ ամէնամատաղ, ծծկեր հասակից՝ այլ եւ իրեն նշանաբան, հաւատոյ հանգանակ է ընտրում կարգացող աշակերտից ոչ թէ նախ գրել-կարդալ ու գիտութիւն հարցնել, այլ հարցնել ամէնից առաջ

«Վոքեղ գիտե՞ նա արիւն»:

Միւսը, Րաֆֆին, իր հերոսների բերանով անիծում է այն գիրն ու դպրութիւնը, որ մեղկացնում, թուլացնում են մարդուն. անիծում է հայ կղերին, որ միշտ քարոզում է անտեղի ներողամտութիւն, ստրկական հնազանդութիւն եւ չնական ծառայականութիւն... անիծում է այն բոլոր պայմանները, որ հային դարձրին արիւնից վախեցող մի հաւ, որի «գլխին խփեա՝ կըստակի, քի՛չ անեա՝ չի գնայ»:

Երկուսն էլ «աքի՛ւն, արի՛ւն» են բղաւում: Կարծես երկուսն էլ պայմանաւորւել են իրենց ընթերցողներին գազանացնել, նրանց ջղերը վարժեցնել արեան գոշորշիներին: Կարծես զրանք «ճաշակ կըթող ու միտք լուսա-

ւորող» գրական մարդիկ չեն, այլ հիւանդ ու թոյլ նեարդերը պնդացնելու համար հրաւիրւած բժիշկներ:

Բայց այժ քեզ հրաշք, հենց դրանով էլ մեծ են մեզ համար այդ երկու գրողները, դրա համար էլ նրանց գրւածքներն աւելի ու աւելի տարածւում են:

Ինչու՞, սա ի՞նչ հակասութիւն է:

Սա հակասութիւն չէ, այլ շատ ճիշդ տրամաբանական հետեւանք իրերի ներկայ դրութեան: Տաճկահայաստան, Պարսկահայաստան, Ռուսահայաստան—ամէն տեղ ճնշում, ամէն տեղ բռնակալութիւն, բռնաբարութիւն, լլկանք, արիւն ու արցունք... ի հարկէ մի տեղ շատ, մի տեղ քիչ չափերով: Հայ կեանքի բնական զարգացման տնտեսական հիմքերը նրան քշում են դէպի մի աւելի յարմար քաղաքական ձեւ, դէպի սահմանադրութիւն, դէպի ընտրողական սկզբունք...: Իսկ այսօր դրան հասնելու միակ ճանապարհն է հրացանը, գնդակը, արիւնը: Եւ ահա տնտեսական հիմքերից ծնած այդ պահանջները դառնում են գաղափարներ, որ քշում են մարդկանց դէպի անձնազոհութիւն: Ժողովրդի մէջ ծնւում են համապատասխան զգացմունքներ ու դարձանում, եւ ինչ գրող որ չի համապատասխանի այդ պահանջներին, նա դէն կըշարտւի հայ հասարակութեան կողմից, նա կարհամարհւի:

* * *

Պ. Գ. Արծրունին իր «Մշակ» ում Գ. Քաթիպային ընդունելով իբրեւ ըստ «Մշակ»-ի յառաջադիւն, նրա նշանաբանն ընդունեց.

Հայկ ու Լեւոնին մոռնանք մենք, եղբարք.

Թափ քանի մեզանից հնուքեան փոշին...

Ի՞նչ «մոռնանք», ինչ շաքոնակաւ առաջադէմ կամ յետադէմ... Մեծ բանաստեղծն իր «մոռնանք»-ին բոլորովին հակասող «Ուխտաւորի նամակներ»-ը գրեց, «Աստուր» չարագրեց: Գուցէ դուք մտածում էք, որ «նա կարող էր փոխել. մոռնանք»-ը վաղո՛ւց է գրել. այն ժամանակ նա առաջադիւն էր, յետոյ փթած կղերական դարձաւ: Ո՛չ, երբէ՛ք, երբէ՛ք: Գ. Քաթիպան միշտ եղել է նոյն մարդը: Նա երբէք չի մտել այդ հայկական խղճուկ կուսակցութիւնների նեղ շրջանակների մէջ: Մինչեւ իր մահւան օրը նրա անխախտ նշանաբանը եղել է.

Կարդալ, գրել շաւ քան Է...

Բայց որ հասաւ ֆնևոթիւն,

Աշակերտիւ հարցունքի—

Վոքել գիտե՞ս ևս արիւն:

Սա է նրա առաջադիմութիւնն ու յետադիմութիւնը, սա՛ է նրա հաւատը: Զուր մի՛ աշխատիք Գ. Քաթիպայի նման մի յեղափոխական անձ մտցնել ձեր մշակական

ունենալ: Մի՞թէ կարող է ներքին կսկծի ահագին հեղեղը դուրս վիժել քաղաքավարութեան նեղ ու ձեւած ճանապարհներով: Նրանց մէջ այնքան լեղի, այնքա՛ն թոյն կայ ամպաւած, որ եթէ մի անգամից հնար ունենան դուրս թափել՝ կըխեղդեն մարդկանց, կայրեն անղզաներին: Նրանց սիրտն է այրւած, նրանց հոգին է դաղւած, ի՞նչպէս խիստ ու կծու չլինի նրաց լեզուն:

30—40 թւականների «Երիտասարդ Գերմանիայի» հանճարները, գերմանական վերածնութեան երկու հսկայ կարապետները—Հայնէն ու Բէօռնէն՝ տասն անգամ աւելի խի՛ստ, աւելի կծու են: Ուրիշ կերպ մի՞թէ կարող էր լինել: Ի՞նչպէս շարժել թմրա՛ծ, դիակացած մարդկանց. ի՞նչպէս ցնցել, թարմացնել նրանց, եթէ ոչ նրանց ամէնափափուկ ջղերին միշտ ու անդադար խիստ հարւածելով, եթէ ոչ «միշտ ու միշտ նրանց ականջներում ճանճի նման պղզալով», ինչպէս ասում է Բէօռնէն:

Գ. Քաթիպան եւ Բաֆֆին միշտ ու միշտ բղաւում էին «գէնք, արի՛ւն»... Այդ է պահանջում ներկայ ժամանակը, այդ սկսեց պահանջել եւ հայ ժողովուրդը:

Ազատութիւն... եթէ նոյն իսկ այդ մեզնից խլէ արեան հեղեղներ...:

Ահա Հայի ներկայ ձգտումը:

1 p m. D.

9/24 50 u m. D.

22400

12013

